

Олена Дудар

ЖАНРОВА СЕМАНТИКА РОМАНІВ “СЕСТРИ РІЧИНСЬКІ” ІРИНИ ВІЛЬДЕ ТА “ОПЛОТ” ТЕОДОРА ДРАЙЗЕРА

Розглянуто жанрові особливості романів “Сестри Річинські” Ірини Вільде та “Оплот” Теодора Драйзера. Визначено, що аналізовані твори є сімейними хроніками з рисами соціально-психологічного роману.

Ключові слова: жанр, роман, сімейна хроніка, соціально-психологічний роман.

Проблема жанру роману і в теоретичному, і в історико-генетичному аспектах постала за вимогою історико-літературного процесу початку ХХ ст., який демонстрував як сталість форми, так і намагання її зруйнувати. Стиль, проблематика, творчий метод, авторська естетика концентруються в категорії “жанру”, на що звернули увагу в середині ХХ ст. Д. Ліхачов, Ф. Кузнецов, а в українському літературознавстві – І. Денисюк, З. Голубева, В. Дончик, Д. Затонський, Л. Новиченко та ін. Актуальним питанням розвідок і студій був безпосередньо процес формування жанрової системи письменника як закономірність і водночас як явище індивідуальне в літературному дискурсі своєї епохи.

Романи “Сестри Річинські” Ірини Вільде та “Оплот” Теодора Драйзера у рамках проблеми ідентифікації роману і його функціонування в національних літературах ХХ ст. дають змогу по-новому суттєво осмислити творчість української та американської митців слова, вияскравити авторську індивідуальність засобами компаративної поетики, встановити місце і роль соціально-психологічних романів у тогочасному літературному процесі.

На перший погляд романи Ірини Вільде “Сестри Річинські” (1958–1964) та Теодора Драйзера “Оплот” (1946) мають традиційну форму сімейної хроніки. Йдеться про два покоління Річинських – у Вільде і три покоління Барнсів – у Драйзера, зміна яких відображає хід історичного часу. Однак обидва твори містять риси кількох типів романного повісткування. Серед них – соціально-побутовий, психологічний роман, роман виховання. Варто зазначити, що Ю. Попов дійшов висновку про типологічну близькість роману-сімейної хроніки та роману виховання, відзначив труднощі у їх розмежуванні. Він констатував, що “сімейна хроніка майже завжди є романом виховання, але не завжди роман виховання – сімейна хроніка” [1, с. 495].

За всієї продуктивності такого підходу питання про природу і функціонування сімейного роману залишається відкритим. Навіть низка англійських термінологічних масок жанру (серед них: “sentimental domestic novel” Г. Метьюз, “family novel” Д. МакКарті, “family romance”, “domestic novel” Н. Армстронг, “post-family romance” Д. Геллер) свідчить про постійне коригування його жанрових меж, неперервність процесу змін відповідно до соціокультурного, історичного та літературного контекстів. Ми зіштовхуємося з теоретичною нерозробленістю самої категорії цього жанру. Незрозуміло, як формуються і трансформуються складники сімейного роману. Про сімейний роман продовжують дискутувати як про відносно умовне визначення жанру, застосовують його до окремого твору з деякими уточненнями, як сталося з діалогією Ірини Вільде “Сестри Річинські” та романом Теодора Драйзера “Оплот”. Усе це знову потребує порушення проблеми ідентифікації сімейного роману, закономірності його неперервного розвитку та жанрові особливості. В цьому полягає актуальність нашого дослідження.

Сімейний роман, поряд із романом кар’єри, у художньому світі якого герой “відходить від самого себе”, побутовим романом, у якому людина поставлена у вузькі рамки свого повсякденно-побутового існування; психологічним романом, що досліджує глибини внутрішнього світу особистості; соціальним романом, що розглядає закони суспільно-політичного життя; історичним романом, що зображує історичні обставини та події як неминучий процес законів епохи, – є свідченням жанрового багатоголосся роману.

М. Бахтін вказував на те, що структура жанру складається із трьох компонентів: тематичного змісту, стилю і композиційної завершеності. Так, жанр сімейного роману приділяє особливу увагу передусім тематичній спільності творів. Її вивчення потребує виявлення проблемно-тематичної семантики. Сімейний роман об’єднує численні наративи про життя людини в сім’ї. У цьому жанровому різновиді, за словами М. Бахтіна, “герої розташовані сюжетом і можуть суттєво зійтись один з одним тільки на певному конкретному ґрунті. Їхні взаємини творяться сюжетом і сюжетом завершуються. Їх самосвідомість і свідомість як людей не можуть встановлювати між собою жодних найменш істотних позасюжетних зв’язків. Сюжет тут ніколи не може стати простим матеріалом позасюжетного спілкування свідомостей, бо герой і сюжет зроблені з одного шматка. Герой як герой породжується самим сюжетом” [2, с. 19]. Характерною рисою цього різновиду роману є змалювання

внутрішньосімейного конфлікту і родинних взаємин. Вирішальним чинником для всієї архітектури жанру є відтворення характеру зв'язку особи з іншими членами сім'ї, взаємини між якими, маючи цілу низку ряд власних особливостей, будуються за принципом руху від органічної єдності до розриву.

Сюжетотворення в сімейному романі побудоване на виявленні конфліктів, які лише на перший погляд здаються локальними, що переходять в okazіональні, тобто поодинокими, випадковими, що відбуваються та розв'язуються в межах однієї сім'ї, між людьми різних характерів і поглядів, але постають як стійкі своєю невирішеністю субстанціональні конфлікти, що сприймаються як повторювані та безвихідні: конфлікт батьків і дітей, різних поколінь як представників різних культурно-соціальних світів; конфлікт чоловіка та жінки.

Особливе значення в сімейному романі мають взаємодії та взаємовпливи представників різних поколінь, типових у своєму світорозумінні, пошуках вартісних орієнтирів, обранні шляхів самовизначення. Покоління членів родини відрізняються і плином думки, і духовним досвідом. Сім'я може стати стримувальною і навіть ворожою силою для людини. Закостенілість штучно підтримуваних звичаїв нерідко позбавляє сім'ю потрібної для виживання динаміки самовідновлення, що стає причиною її виродження. При цьому в образі сім'ї можна бачити вираження есхатологічної міфологеми. Проте, із другого боку, сім'я як природна форма людських взаємин завжди залишається морально-етичною опорою становлення людської особистості, перевіркою її повноцінності. Таким чином, сім'я може розглядатись як типове явище соціального порядку, як приклад розвитку морального падіння (гріха) (за принципом "прокляття роду"), народженого зсередини родини, але викликаного впливами зовні і тому такого, що символізує час. Може також слугувати неповторним взірцем міжособистісних взаємин у ланцюгу *попередник–нащадок, батьки–діти*, бути як позитивним ідеалом, так і нести негативний чинник за принципом контрастного паралелізму.

До відмінних жанрових ознак сімейного роману належить і своєрідність композиції, що виявляється у повторюваних, звичних у своїй буденності подіях сімейного життя: народження, навчання, одруження, виховання дітей, смерть, похорон [3, с. 21–23]. Зазвичай ці події мають символічне значення, виявляючи у вічній закономірності унікальність конкретного випадку.

Романи "Сестри Річинські" Ірини Вільде та "Оплот" Теодора Драйзера містять риси, характерні для роману виховання: обох письменників цікавить проблема становлення особи під впливом виховання і суспільства.

У термін "роман виховання" вкладаємо те саме поняття, що й інші дослідники жанру (Ф. Бланкенбург, В. Дільтей, А. Луначарський, М. Бахтін, С. Гайжюнас, А. Діалектова та ін.): роман виховання – такий жанровий різновид роману, в якому відтворюється "процес гуманізації, одухотворення, становлення особистості, освоєння багатого зовнішнього світу..." в різних формах та історичних епохах [4, с. 188–236]. Водночас складно відмежувати роман виховання від інших романних форм. У ньому присутні елементи шахрайського, пригодницького, соціально-психологічного, філософського, сатиричного романів, досить близький до роману-сімейної хроніки [1, с. 492–493]. Жанровий зміст роману виховання – основа, що виявляється на кількох рівнях: сюжетно-композиційному (тип сюжету – виховний; композиція простежується через категорію долі – структурування внутрішнього життя особистості); тип художнього наративу (здебільшого сповідальний, а не сюжетний, що своєю чергою зумовлює особливості художнього стилю, образу автора тощо); концепції оповідного часу (виховання, становлення особистості відбувається в біографічному, лінійному часі, рідше – в історичному і в "розімкненому" просторі), протагоніста і героїв-супутників (головний герой – учень, "вихованець" у "школі культури" чи "школі життя", характер його найчастіше пасивний; інші герої є наставником, духовно близькою особою чи антагоністом); стилю – дидактичного, повчального, описового [5, с. 11]. Важливою жанровою ознакою роману виховання є трактування людського характеру [6, с. 76–77]. У попередніх різновидах романного жанру характер людини, його зміни та становлення не ставали сюжетом. У романі виховання характер героя набуває сюжетного значення.

Ірина Вільде та Теодор Драйзер розширили рамки сімейного роману. В центрі творів – історія занепаду колись славних своїми традиціями патріархальних священницьких родин Річинських та Барнсів, представники яких під впливом нових суспільних обставин та через внутрішні причини змушені боротися за своє існування (наявна релігійно-філософська проблематика). Всі найглибші соціальні, духовні, політичні, суспільні суперечності та конфлікти майстерно зведені у родинне коло. Поведінка і вчинки героїв зумовлені сприйманням дійсності. Матеріалом дослідження є людина, яка пройшла шлях самопізнання, самоспостереження. Автори підкреслюють руйнівну силу антигуманних обставин, що позначається на становленні характеру та внутрішньому світі людини. Через художньо-психологічне осмислення типових представників суспільства розкриваються ідейно-духовне кредо, загальна концепція твору. Отже, спостерігаємо риси, притаманні матриці соціально-психологічного роману, в якому суспільнозначущі події й суспільні процеси передаються через розкриття психології героїв, їхніх думок, прагнень, переживань.

З погляду жанру, "Сестри Річинські" – поєднання кількох романних різновидів: родинно-побутовий, соціально-психологічний переростають у соціальний панорамний роман,

далі – історико-революційний; у результаті постає складна, художньо неоднорідна, синтетична структура. М. Вальо зазначає, що роман в останній редакції ніяк не можна вважати сімейною хронікою. На її думку, широким епічним охопленням і висвітленням життя роман нагадує відому епопею класика польської літератури М. Домбровської “Ночі і дні”, а драматизмом і гостротою порушених проблем він близький до роману А. Толстого “Ходіння по муках” [7, с. 95–125]. С. Шаховський зазначав, що авторка “Сестер Річинських” вдало поєднала соціальні, історичні й психологічні питання, але “є деякі аспекти, що надають творові спеціальної та специфічної вартості. Це велике коло родинних проблем, тонкі спостереження над взаєминами статей, над почуттями закоханих, одружених, батьків, матерів, синів, дочок; спостереження над родинною любов’ю і ненавистю, над почуттями природними і спотвореними, благородними й мерзенними...” [8, с. 191]. М. Кодак у монографії “Психологізм соціальної прози” розглядає роман-дилогію як соціально-психологічний, з докладним побутоописом, роман родинний, підкреслюючи глибокий підхід до виписання особливостей характеру героїв [9, с. 44]. Л. Новиченко визначив жанр “Сестер Річинських” не лише як сімейну хроніку, сагу одного роду, а й історію долі народу, тобто роман соціально-історичний. І. Денисюк та В. Дончик також підкреслювали наявність у творі різних романних ознак і форм: соціально-психологічний, іроніко-сатиричний, роман-фарс – “людська комедія”, що дало змогу авторці реалізувати власну філософську концепцію сенсу життя, визначити місце жінки в ньому [10, с. 10–11]. Літературознавчий словник-довідник відносить дилогію до сучасних соціально-побутових романів, що набули психологічних рис [11, с. 610].

Творчість видатного американського романіста Теодора Драйзера широко відома на пострадянському просторі та в Україні. Вона стала предметом уважного і глибокого вивчення багатьох науковців, зокрема І. Анісімова, Я. Засурського, Є. Морозкіної, Н. Самохвалова та ін. Проте більшість праць – це дослідження узагальнювального характеру. Недостатньо вивченими літературознавцями залишились останні романи Драйзера “Стоїк” та “Оплот”. В. Круглеєвська, з’ясовуючи ідейно-художній напрямок роману Драйзера “Оплот” та визначаючи його місце у творчості письменника, визначала його жанр як сімейну хроніку, що написана в послідовному біографічному плані. Дослідниця підкреслила психологічну майстерність автора у зображенні морального банкрутства героя [12, с. 174–182]. Дослідник життя та творчості Драйзера Я. Засурський розглядав “Оплот” і “Стоїк” як новий етап у романістиці автора через їх ідейну близькість, деякі спільні риси і в художній манері, і в побудові. Він відзначав, що обидва твори написані у формі романів-біографій, але в “Оплоті” лінія дітей відіграє самостійну роль. Науковець виокремлював глибокий філософський зміст твору, в чому вбачав нові якості активного гуманістичного погляду автора на життя – всебічного і цілеспрямованого, що цілком відображав його естетичні принципи [13, с. 273]. Власне, питанням формування філософсько-естетичних поглядів Теодора Драйзера приділяла увагу літературознавець Є. Морозкіна. Вона констатує той факт, що “Оплот” розглядався в літературознавстві переважно як роман соціальний, який містить у собі гостру критику капіталістичної системи, що не зважає ні на релігійні вірування, ні на сім’ю [14, с. 278]. На нашу думку, саме жанрова специфіка хроніки, в якій організувальною силою сюжету є сам хід часу, дала змогу письменникові створити широку картину життя Америки та показати, наскільки долі його героїв тісно пов’язані з плином часу, розвитком національної і суспільної самосвідомості, національним життям у всій його повноті та багатогранності.

Крізь призму реалістичних тенденцій зримо проступає суголосність романів Ірини Вільде “Сестри Річинські” та “Оплот” Теодора Драйзера. Типологічні паралелі між ними окреслюються цілим спектром аналогій. Авторське бачення світу, а за ним і концепція твору зумовлюють добір героїв, ситуацій, художніх деталей, характер ідейно-містецьких пошуків митців. Ці особливості чітко простежуються у досліджуваних романах – майстерному злитті загального (соціально-історичного) й особистого (індивідуально-психологічного), що у межах “концепції епохи” досягає свого апогею. Твори стали романами, що узагальнили характерні ознаки морального, суспільного буття, розкриваючи через яскраві образи духовний і психологічний стани епохи. “Сюжетність соціально-психологічного, побутового, сімейного і біографічного роману будується на зв’язках героя з героєм не як людини з людиною, коханого з коханою чи як поміщика з селянином, власника з пролетарем, благополучного міщанина з декласованим волоцюгою і т. п. Сімейні, життєво-фабульні й біографічні, суспільно-станові, соціально-класові взаємини є твердою визначальною основою всіх сюжетних зв’язків; випадковість тут виключається” [2, с. 119]. М. Ткачук зауважує, що у суспільно-психологічний роман “увійшла сфера прозаїчної повсякденності”, глибоке проникнення у внутрішній світ персонажів, висвітлення етико-моральних параметрів буття героїв [15, с. 258].

Ірина Вільде вміла проникливо описувати переливи буття, точно фіксувати його мудрість і драматизм. Вона чітко простежувала зміни, що відбувались у душах людей, їхніх взаєминах з іншими, вчинках у зв’язку із перебудовою соціуму. Розповідь є панорамною, подано двадцятип’ятирічну картину дійсності Західної України, де в центрі уваги автора постає життя сім’ї священнослужителя, зображено побутування представників різних соціальних середовищ та обстановки. Теодор Драйзер переконував, що на поведінку і вчин-

ки особи впливає суспільство, ті його засади, які є характерними для означеного періоду суспільного розвитку. На початку ХХ ст. таким чинником у розвитку суспільної свідомості США стала “американська мрія”, яка означала появу великої кількості людей із жадою до успіху. “Драйзер увів в американську літературу гуманістичну концепцію людської особистості в тісному зв’язку з життям суспільства, зі соціальною сферою” [13, с. 302]. Письменник наголосив на неспроможності навіть фанатичної віри протистояти дійсності.

Отже, проаналізувавши теоретичні підходи до визначення жанру обох романів українськими та зарубіжними літературознавцями та враховуючи домінуючі риси творів, вважаємо, що “Сестри Річинські” за формою наративу, зовнішніми ознаками – сімейна хроніка, за характером сюжетних колізій, смисловим навантаженням (змістом), саморефлексіями головних героїв – соціально-психологічний роман, як і “Оплот” Теодора Драйзера – сімейна хроніка з рисами соціально-психологічного роману, що і дає нам підставу розглядати ці твори обох митців, застосовуючи всі особливості компаративістського аналізу.

Література

1. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / за ред. А. Волкова, О. Бойченка, І. Зварича [та ін.]. — Чернівці : Золоті литаври, 2001. — 636 с.
2. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. — Москва : Худож. лит., 1972. — 470 с.
3. Сас Х. Семейный роман / Х. Сас // Актуальные проблемы современного литературного процесса : реферативный сборник. — Москва, 1985. — С. 21–23.
4. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. — Москва : Искусство, 1979. — 424 с.
5. Сидоренко А. А. Роман виховання в українській літературі другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.03 / А. А. Сидоренко. — К., 1991. — 194 с.
6. Зарва В. Жанрові особливості “Обломова” І. Гончарова як роману виховання / В. Зарва // Слово і час. — 2008. — № 2. — С. 75–83.
7. Вальо М. Ірина Вільде: літературно-критичний нарис / М. Вальо. — К. : Рад. письменник, 1962. — 137 с.
8. Шаховський С. 10 романів та їх автори / С. Шаховський. — К. : Рад. письменник, 1967. — 231 с.
9. Кодак М. П. Психологізм соціальної прози : монографія / Микола Пилипович Кодак. — К. : Наук. думка, 1980. — 162 с.
10. Письменники Радянської України : літературно-критичні нарис. Вип. 13 / упоряд. М. І. Петросюк. — К. : Рад. письменник, 1987. — 236 с.
11. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром’як, Ю. І. Ковалів, В. І. Теремко. — К. : Академія, 1997. — 752 с.
12. Круглеевская В. В. “Оплот” Т. Драйзера как выдающееся произведение реалистической литературы США / В. В. Круглеевская // Ученые записки Северо-Осетинского гос. пед. ин-та им. К. Л. Хетагурова. — Владикавказ, 1956. — Т. 21. — Вып. 2. — С. 174–182.
13. Засурский Я. Теодор Драйзер. Жизнь и творчество / Я. Засурский. — Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1977. — 320 с.
14. Морозкина Е. А. Творчество Теодора Драйзера и литературное развитие США на рубеже ХІХ-ХХ вв. : дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.05 / Евгения Александровна Морозкина. — Санкт-Петербург, 1995. — 386 с.
15. Ткачук М. П. Жанрова структура прози Івана Франка (бориславський цикл та романи з життя інтелігенції) : [монограф. дослідження] / Микола Платонович Ткачук. — Тернопіль : [б. в.], 2003. — 384 с.

The article deals with some genre peculiarities of “Richynsky Sisters” by Iryna Vilde and “The Bulwark” by Theodore Dreiser. It’s proved that analyzed novels are the family chronicles with the features of social-psychological novel.

Key words: genre, novel, family chronicle, social-psychological novel.